

кошулуп кетиши (сравн. -ограничит. -чә) академик Б.Ө.Орузбаева тарабынан өз учурунда такталган.

Түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсү жана жөндөмө категориясынын калыптануусу боюнча Г.Ф.Исхаковдун изилдөөлөрү өзгөчө орунду ээлейт. Аталган окумуштуу алтай доорунан тартып сакталган айрым тилдик өзгөчөлүктөр жөндөмөлөр менен байланышкандыгын алтай, шор, тува, башкыр, кыргыз жана өзбек тилдеринин тарыхый фактыларын салыштыруу аркылуу ишенимдүү далилдеген. Ошондой эле окумуштуу, илимпоз жалпы эле атоочтуктардын өнүгүү чордону катарында жөндөмөлөр категориясы кызмат кылат деген жыйынтыкка келген. (Исхаков Ф.Г. 1955,52-59)

Ал эми казак окумуштуусу А.Есенкулов “Көне түркі жазба ескерткіштериндеги косымшалар” деген эмгегинде байыркы түрк жазма эстеликтериндеги жөндөмөлөрдү жетөө деп, жетинчисин жардамчы жөндөмө (көмөктес септик) деп атайт. Ал жөндөмөнү жасоочу мүчө деп –ын, -ін, -ун, -үн мүчөлөрүн көрсөтүп, төмөнкү мисалдарды келтирген: Көзін көрмедүк, кулакын есдімедүк - Көз менен көрбөдүк, кулак менен укпадык.(Есенкулов 1976, 119) Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай бул жөндөмө мүчөсү кыргыз тилиндеги менен байламтасынын маанисин билдирет.

Жалпы жонунан алып караганда изилдөөчүлөрдүн түрк тилдериндеги жөндөмөлөр жөнүндөгү пикирлери бири-биринен кескин айырмаланбайт. Анткени алардын эмгектеринде жөндөмөлөрдүн саны жагынан да, алардын берген маанилери жагынан да анча чоң айырмачылыктар жок экенин байкадык.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва. 1981.
2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва. 1962, 156
3. Исхаков Ф.Г. Общая характеристика тюркского вокализма//Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. 1955,52-59
4. Есенкулов А. Көне түркі жазба ескерткіштериндегі қосымшалар. Алматы, 1976, 119
5. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986
6. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград, 1977.

УДК 846(113)77

DOI 10.33514/1694-7851-2021-3-17-24

Алибекова У.Б.

Ош мамлекеттик университетинин аспиранты

Алибекова У.Б.

Аспирантка Ошского государственного университета

Alibekova U.B.

Postgraduate student of Osh State University

“МАНАСТААНУУ” КУРСУНУН АЛКАГЫНДА “ЭПОСТУ ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫНАН” ДЕГЕН ТЕМАНЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЕМЫ “ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ЭПОСА “МАНАС” В СОДЕРЖАНИИ КУРСА “МАНАСТААНУУ”

SOME QUESTIONS OF STUDYING THE TOPIC "FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF THE EPIC" MANAS "IN THE CONTENT OF THE COURSE "MANASTAANUU"

Аннотация: Макалада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин он биринчи класстарындагы “Манастаануу” курсунунун алкагында өздөштүрүлө турган экинчи киришүү сабагынын лекциялык мүнөзү, эпостун жазылып алынышынын кыскача тарыхы, алгачкы кол жазма китептер, эпостун материалдарынын он тогузунчу кылымдын орто чендеринен тартып бүгүнкү күндөргө чейинки мезгилде жазылып алынышы тууралуу сөз болот.

Аннотация: Материалы данной статьи посвящены содержанию лекционного материала в рамках школьного курса “Манастаануу” в одиннадцатом классе общеобразовательной школы республики. Авторами даны краткая история записи эпоса начиная с девятнадцатого века по нынешние времена из уст сказителей, а так же содержание первичных рукописей, где упоминается эпос “Манас”, изданных ещё в шестнадцатом веке.

Annotation: The materials of this article are devoted to the content of lecture material in the framework of the school course "Manastaanuu" in the same class of the republic's secondary school. The authors give a brief history of the recording of the epic from the nineteenth century to the present times from the mouth of storytellers, as well as the content of the primary manuscripts, which mention the epic "Manas," published back in the sixteenth century.

Негизги сөздөр: Окуу программасы, мамлекеттик стандарт, педагогикалык процесс, сабактын интерактивдүү формалары, лекция-сабагы, эгемендүүлүк, окуялардын тарыхый негиздери.

Ключевые слова: Учебная программа, государственный стандарт, педагогический процесс, интерактивные формы уроков, урок-лекция, суверенитет, исторические корни событий в эпосе.

Key words: Curriculum, state standard, pedagogical process, interactive forms of lessons, lesson-lecture, sovereignty, historical roots of events in the epic.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү орто мектептеринин XI класстарындагы “Манастаануу” курсунун алкагында “Манас” эпосун изилдөө тарыхынан” деген ири тема өздөштүрүлөт. Аталган тема жалпы курстун киришүү сабагынын экинчи этабы болгондуктан, муну мугалим сабак - лекция түрүндө жүргүзгөнү максатка ылайыктуу. Ал өзүнүн лекциясында теманын алкагында эки маселенин тегерегинде сөз кылышы керек:

1. “Манас” эпосу жана ал боюнча Сайф ад-дин Аксыкентинин “Маджму ат-таварих” кол жазма китебиндеги алгачкы маалыматтар тууралуу.

2. “Манас” эпосунун материалдарынын XIX кылымдын орто ченинен тарта бүгүнкү күнгө чейин айтуучулардын оозунан жазылып алынышы.

Бүгүнкү күндө фольклористика илимине белгилүү болгон маалыматтарга ылайык “Манас” эпосуна тиешеси бар маалыматтардын жазма булактарда жолуккандарынын мезгили боюнча алгачкысы “Мажму ат-таварих” (“Тарыхтардын жыйнагы”) деген аталыштагы фарсы (эски тажик) тилиндеги кол жазма. Кол жазма Ферганада жайгашкан Аксыкент шаарынын жашоочусу аксыкенттик молдо Сайф-ад-дин жана анын уулу Нооруз-Мухамедге таандык. Анын качан жазылганы автору тарабынан көрсөтүлгөн эмес. Эмгекти академик В.В.Бартольд XVI кылымда жазылган деп эсептейт. Ушул кол жазманы Ленинград китепканасынын архивинде сакталган жеринен көрүп, “Манаска” тиешеси бар экенин аныктап чыккан окумуштуу А.П.Тагиржанов да так дата көрсөтүп, документ 1503–1514-жылдар аралыгында жазылган деп божомолдойт. Кол жазма “тарых” деп аталганы менен мазмуну боюнча, чынында, IX–XV аралыгындагы айрым тарыхый маалыматтарды, ойдон чыгарылган көркөм туундуларды, санжыра, улама, жомок, эпос, легенда, миф ж.б. материалдардын синтештирилген өзүнчө көркөм чыгарма.

Чыгарма, түпкүлүгүндө, кыргыздарга арналган, ушул элдин арасында мусулман динин үгүттөө, жайылтуу максаты үчүн кызмат кылган эмгек деген бүтүм чыгарууга негиз бар.

Анткени кол жазманын мазмунунун орчундуу бөлүгүн кыргыздар, алардын уруу бөлүнүштөрү, жашоо шарты, айрыкча Манас баатыр, анын эрдик иштери жана кыргыздарга тиешеси бар башка да маалыматтар ээлейт. Кол жазмада “Манас” эпосу жөнүндө, Манас реалдуу болгон тарыхый адам катары көрсөтүлүп, анын калмактарга каршы күрөшү, бул күрөштө кимдер ага жардам бергени маалымдалат, айрыкча Манаска Жалаладдин шейхтин көп жолку, ар түрдүү жардамдарына, тийгизген пайдасына басым жасалат. Ошентсе да эмгектин авторуна “Манас” эпосу маалымат берүүчү булак, же чыгарманы жазуудагы таяныч катары кызмат өтөгөнүнө күмөн кылууга болбойт.

“Мажму ат-таварихтеги” Манаска түздөн-түз тиешеси бар маалыматтар булар: “Каркыралык кыпчактардын арасында Жакыпбек (Якуббек) аттуу бала туулат. Жаш Жакып кыпчактарга башчы болуп турганда аларга Чүңкчө (Чункче) баштаган калмактар кол салып, жеңилген кыпчактарга оңдун каны жардамга келип, душмандарды кууп жиберешет. Жакыптан Манас, Чүңкчөдөн Жолой туулат. Чүңкчө өлгөндөн кийин анын ордун баскан Жолой Жакыптын турган жери Кара-Кыштакка басып кирип, элин талап, Жакыпты колго түшүрөт. Аны туткундан кырк жигити менен Таластан келип, уулу Манас куткарат, ошондо Манас он эки жашта эле”, - деп айтылат.

Жолой Манаска каршы Таласка, андан кийин Манас эли менен көчүп кеткен Чаткалга жортуул жасайт. Саны көп жоого каршы кырк жигити менен согушуп жаткан Манаска Жалаладдин шейхтин кеңеши, өтүнүчү боюнча Анга төрө, Токтомуш көптөгөн колдору менен келип жардам беришет. Согуш жарашуу менен аяктайт. Токтомуш Манас шаарын салдырат. Токтомуш үйүндө жокто Жолой көп колу менен басып кирип, Кара-Кыштак, Манасия шаарларын камайт. Бул согушта Манаска Токтомуштун тууганы Анга (Аңги) төрө жардамга келип, душман сүрүлөт. Андан кийинки дагы бир жолку жортуулу онунан чыкпаган Жолой Манасты уулантып өлтүрүүнү ойлоп, Тубай (Түбөй, же Тообай болушу да ыктымал) аттуу чыккынчыны жиберет. “Туткундан качып келдим” деп, Манасты ишендирип, алдаган Тубай ыңгайлуу учурду күтүп жүрүп, акыры аны уулантат. Кырк жеринен тешилип катуу ооруган Манасты Жалаладдин шейх келип дарылап, аман алып калат. Жолой көп колу менен келип согуш ачып, Жалаладдиндин өтүнүчү боюнча Манаска көптөгөн кандар – баатырлар жардам беришет. Чоң согушта Жолой өлөт. Согуш токтоп, Манас Кара-Кыштакка кайтат.

Кол жазмадагы баяндалган маалыматтар кыргыз элинде, эскерилген Манас баатыр ал эл оозеки жараткан “Манас” эпосундагы башкы каарман экендигине “Тарыхтагы” эскерилген кыргыз урууларынын оң, сол болуп бөлүнүшү, Талас, Каркыра, Чаткал сыяктуу жер-суу аталыштары, “Манастын” мазмуну менен “Тарыхтагы” көптөгөн орчундуу окуялардын бири-бирине туура келиши, Жакып, Манас, Жолой сыяктуу эпостук каармандардын аттары, Манаска каршы турган эпикалык душман калмактар экендиги сыяктуу фактылык белгилер айкындап турушат. “Мажму ат-таварихти” окумуштуулар коомчулугунун арасында кеңири тааныштырууда орчундуу иш жасаган А.Т.Тагиржанов кол жазманын мазмунуна көп жактуу талдоо жүргүзө келип: “Манас” эпосунун бул версиясы кыргыздардыкы жана аны автор так кыргыздардан алып пайдаланган”, – деп корутунду чыгарат.

“Манасты” көркөм чыгарма катары өз атынан атап, мазмунуна кирген окуяларды баяндап, баа берип, кыргыздардын бул мурасы менен окумуштуулар дүйнөсүн тааныштыруу аракетинин башталышы XIX кылымдын экинчи жарымына таандык. Бул багытта көч баштап, из салган казак элинин белгилүү уулу, орус армиясынын офицери, таланттуу окумуштуу Чокан Валихановго тиешелүү. Ч.Валиханов орустардын аскердик экспедициясынын курамында 1856-жылы кыргыз жергесине келип, сапар учурунда “Манасты” угат жана чыгарманын бир эпизодунан чакан үзүндү жазып алат. Окумуштуу өз колу менен жазган экспедициянын күндөлүгүндө майдын жыйырма алтысын көрсөткөн, анда кыргыздардын ырчысы болгонун, ал адам “Манас” поэмасын билээрин” эскерткенден башка эпостун үзүндүсүн качан, кимден, кантип, ким жазганын так маалымдаган кабар бербейт. Ч.Валихановдун 1860-жылы Петербургда жазылган “Жунгария очерктери” деген белгилүү

эмгегинде “Манас” поэмасынан бир эпизод, так “Көкөтөй хандын ашы” кыргыз рапсодасынын айтуусу боюнча мен тарабынан жазылды”, – деп, жазылганы менен текст кимден, качан, ким тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөнү такталбайт.

Ч.Валихановдун илимий мурастарын изилдеген көрүнүктүү окумуштуулардын бири академик М.Маргуландын күбө өткөнүнө караганда “Манастын” тексттерин кагаз бетине Ч.Валиханов өзү түшүргөн эмес, башка адам жазган кол жазманын так эместиктер кеткен жерлерин өз колу менен оңдоп чыккан. Эгер ушул маалыматка карап корутунду чыгарса жазылган тексттердеги кыргыз сөздөрүн казак, татар сөздөрүнө жакындатып, бурмалап жазылгандыгына караганда тексттерди жазган катчы же кат тааныган казак же казакча дурус билген татар адамы болушу мүмкүн.

Ч.Валиханов өзү кагаз бетине түшүрткөн “Көкөтөй кандын ашын”, “Манастагы” эн мыкты эпизод, – деп эсептейт. Окумуштуунун “Көкөтөй кандын ашын” орус тилине которуу аракети аягына чыгарылбай, кыргызча тексттердин 910 сап ыр гана которулган. Ошол котормо 1902-жылы 21-мартта өткөн Орус археологиялык коомунун чыгыш бөлүмүнүн кеңешмесинде талкууланып, котормонун деңгээли, тактыгы, материалдын мазмуну жактан эмгек жыйындын катышуучулары тарабынан жогору баага ээ болот. Котормо биринчи жолу 1904-жылы Ч.Валихановдун мыкты деген чыгармаларынын катарында Санкт-Петербургда жарык көргөн.

“Көкөтөй кандын ашынын” кыргызча тексттери окумуштуунун көзү өткөн соң кайда сакталганы белгисиз болуп, көп жылдар бою дайынсыз жүрүп, 1960-жылдардын орто чендеринде академик А.Маргулан таап, кол жазманын факсимилесин өзү жазган кеңири кириш сөзү, комментарийлары менен кошо 1971-жылы Алматыда жарыялаган. “Манас” эпосун изилдеп үйрөнүүдө Ч.Валиханов кагаз бетине түшүрткөн тексттердин, алардын котормосунун, ошондой эле окумуштуунун кыргыздардын мурас эстелигине карата айткан ойлорунун, берген баасынын, илимий корутундуларынын баркы, мааниси биз үчүн эбегейсиз чоң.

“Манас” эпосунун негизги үч бөлүмүнүн окуяларын баштан аяк ирээти менен кагаз бетине түшүргөн, жазган материалдарын кыргыз тилинде китеп түрүндө басмадан чыгарган жана чыгарманы ыр түрүндө башка элдин тилине биринчи болуп которгон адам орус окумуштуусу академик В.В.Радлов.

Илим дүйнөсүндө атактуу түрколог, академик, орус окумуштуусу Василий Васильевич Радлов деген ысым менен белгилүү болгон бул адамдын өз аты Фридрих, атасынын аты – Вильгельм, улуту боюнча немис, 1837-жылы 5-январда Берлинде туулуп, 1918-жылы 12-майда Петроградда дүйнөдөн кайткан. 1858-жылы Берлин университетин бүтүрүп, түрколог адистигине ээ болгон В.В.Радлов эмгек жолун Россияда баштап, бүт өмүрүн ушул өлкөдө жүрүп түрк элдеринин тилин, элдик оозеки чыгармаларын, тарыхын, этнографиясын, байыркы эстеликтерин, маданиятын изилдөөгө арнаган, бул багытта орчундуу ийгиликтерге жетишип, чыгаан окумуштуу катары бийик кадыр-баркка ээ болгон адам.

Түрк тайпасындагы элдерди кыдырып, атайын уюштурулган көптөгөн экспедицияларынын учурларында В.В.Радлов кыргыз жергесинде да бир нече жолу болуп, бул элдин турмушу менен таанышып, оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрүн кагаз бетине түшүргөн. Ошолордун арасында “Манас” эпосунун тексттери да бар. Окумуштуунун өзү эскерткенине караганда ал “Манастын” тексттерин 1862-жылы Текесте бугу, 1869-жылы Ысык-Көлдүн батышында сарыбагыш жана Токмоктун айланасында солто урууларынын арасынан жазып алган. В.В.Радловго “Манас” айтып берген адамдар бир нече, алар башка – башка адам болгону күмөнсүз. Окумуштуу кыргыздар арасына биринчи жолу келгенде кагаз бетине түшүрүлгөн материалдардын жалпы көлөмү сексен бет. Бирок ал кайсыл окуялар экени чечмеленип көрсөтүлбөйт.

В.В.Радловдун кыргыз жергесинде жазып алган материалдары жана окумуштуунун жалпы эпос, “Манас”, анын айтуучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү жыйынтыктары “Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү” (“Образцы народной литературы северных тюркских племен”) аттуу он томдон турган китептердин V

томунда транскрипцияланган орус алфабити менен кыргыз тилинде 1885-жылы Санкт-Петербургда басмадан чыккан. “Манастын” тексттеринин мазмуну жана көркөмдүк бийик деңгээли окумуштууга терең таасир бергендиктен ал чыгарманы немец тилине көркөм которуп, котормо ошол эле 1885-жылы Лейпцигге жарык көргөн.

Эпосту кагаз бетине түшүргөндөрдүн дагы бири Актан Тыныбековдун берген маалыматына караганда чоң манасчы Тыныбек Жапый уулу Нарын уездинин участковоюнун (орус адамы, аты, жөнү белгисиз) суроосу боюнча 1898-жылы өзү айткан варианттан чакан үзүндүнү кагаз бетине түшүртөт (өзү жазганы, же кат билген башка адамга жаздырганы белгисиз). Ошол материалга чакан киришүү жазып, 1925-жылы Ишенаалы Арабаев “Тыныбек жомокчуноку. “Семетейден” бир бөлүм”, – деген ат менен Москвадан араб тамгаларын колдонуп бастырып чыгарган. Үзүндүдөгү окуялардын кыскача мазмуну мындай: Чынкожо, Толтой Акункандын шаарын камап, кызы Айчүрөктү бер деп күч көрсөтүшөт. Олжо катын болууну намыс көргөн Айчүрөк аккуу кебин кийип, учуп чыгып, өзүнө тең болор, зордукчулардан элин коргоп калар баатыр издеп жер кыдырып, белгилүү баатырлардан Коңурбай менен Музбурчакты сынап, алардан өтүп Таласка келип, Семетейди көрүп, сынына толтурат. Семетейдин аялы Чачыкейге жолугуп, күйөөң мени жоодон куткарып алсын, – деп, өтүнөт. Чачыкей жүйөгө көнбөгөндүктөн ууга чыккан жеринен атайын тосуп туруп, Семетейдин Акшумкарын ала качып кетет. Шумкарды ким ала качканын дайынын билген Семетей артынан издеп барып, атайы тосуп чыккан Айчүрөккө Үргөнч дарыясынын боюнан жолугуп, сууну кечип өтүп кудалаган колуктусуна үйлөнөт. Эпизоддун негизги нугу, окуялар кыскарган түрдө айтылганы байкалып турса да, бүгүн илимге кеңири белгилүү варианттардагы мазмунга жакын.

Венгер окумуштуусу, доктор Георг фон Алмаши саякатчы катары Азия жана Борбордук Азияга жасаган саякаттарынын учурунда 1900-жылы кыргыздардын жергесине келип, жети ай бою ушул өлкөнү кыдырып жүрүп, Нарын, Көл кыргыздарынын арасынан “Манасты” угуп, эпостон 72 сап ыр көлөмүндөгү текстти жазып алып, аларды венгер тилине которуп, кыргызча текстти жана аны өз котормосун илимий комментарийлар менен жабдып 1911-жылы “Чыгыш кабарлары” (“Восточные обозрения”) журналына жарыялайт. Ошол эмгектин немец тилиндеги котормосу 1911–1912-жылдары Будапештте чыккан “Keleti Szemle” журналынын XII томунда басылган.

Г.Алмаши “Манастын он эки миң кол менен Бээжинге казат кылганы” деген тема коюп, латын тамгалары менен кагаз бетине түшүргөн кыргыз тилиндеги чакан үзүндүнүн мазмуну бул: баатыр Чубак, эр Манас ар бири кырк кишиден кошчу алып, кырк эки күлүк коштотуп, алты айчылык алыс жолдогу Бээжинге аттанмак болуп, аргын менен ногойго коштошот. Аман-соо келгин!, – деп, журту чуулап, кызыл үртүк жаптырган кыйын күлүк Аккулага минип, баатыр Алда!– деп, жөнөй берерде кечээ катынында калк бузган, кыз кезинде чайкап журт бузган Манастын катыны Каныкей туулганына 60 күн болгон Семетейди көтөрүп, баатыры менен коштошууга басып келет. Эрдиги менен кабылан Манас ошого чейин баласына назар салбаган экен. Баланы көрүп “бери алып келчи!”, – деп, уулу ошондо эсине түшөт. Колуна алып, бетинен сүйсө, уулу атасын көрүп, арсалаңдап күлөт. “Алты жашка жетпедиң, аргын менен ногойго аким салып кетпедим!”, – деп, Манас арман кылат. Баласы менен коштошуп аттанган баатыр колу менен эки ай жол жүрүп, Иртыш дайра чоң сууга – кытайлардын четине жетишет”. Окумуштуу үзүндүнү кимден жазып алганын көрсөткөн эмес.

Белгилүү орус сүрөтчүсү Б.В.Смирнов 1903–1904-жылдары сүрөтчү катары императордук орус географиялык коомчулугунун экспедициясына катышып, Бишкекте, Түндүк Кыргызстандын ою менен тоосунун көп жерлеринде болуп, ошол саякаттарынын учурунда Кенжекара аттуу адамдан “Семетейдин” үзүндүсүн угуп, өзү уккан Семетейдин Үргөнчтү кечип өтүп, Айчүрөккө жолуккан жерин кыскача кара сөз менен орус тилине которуп (Атайбек аттуу тилмечтин жардамы менен) кагаз бетине түшүрөт. Ал котормо Б.Смирновдун 1914-жылы Москвада жарык көргөн “Түркстандын талааларында” (“В степях Туркестана”) аттуу китебинде жарык көргөн.

Б.Смирнов Кенжекаранын аткаруусунда “Семетейден” үзүндүнү бал аарысынын момунун жардамы менен фон жазууга түшүрөт, ал эми семетейчи ырчынын сүрөтүн туш менен тартат. Сүрөтчү өзү уккан үзүндүнүн негизинде “Семетей менен Айчүрөктүн Үргөнч жээгинде жолугушуусу” деген темада сүрөт тартат. Бул эпостун каармандарынын көркөм элесин живопись аркылуу чагылдыруу аракетинин биринчи кадамы эле.

Хронологиялык принципти так кармап айтканда, советтик түзүлүш учуруна кирген ХХ кылымдын 20-жылдарында «Манаска» тиешелүү материалдардан кагаз бетине биринчи түшкөнү 1922-жылдын 31-июлунда белгилүү манасчы Тоголок Молдодон (Байымбет Абдыракманов) “Семетейдин Айчүрөккө барганы” деген тема коюлган эпостун “Семетей” бөлүмүнө тиешелүү чакан үзүндү. Үзүндүнү чоң жомокчу Сагымбайдан ал айткан вариантты жазуу үчүн атайын Тондон издеп келген белгилүү фольклор жыйноочу К.Мифтаков жазган. Ал адам Сагымбайды үйүнөн таппай калып, атайын жиберилген адамдар манасчыны тапкыча эл кыдырып, оозеки чыгармалар жазып жүрүп, Тогуз-Торо тарапта Тоголок Молдого жолугуп, анын айткан вариантынан чакан үзүндү жазып алат.

Ушул Тоголок Молдодон “Семетейдин” үзүндүсү жазылгандан көп узабай эле улуу жомокчу Сагымбай Орозбак уулунун вариантын кагаз бетине түшүрүү иши башталат. Жазуу ишин уюштурган жана тексттерди кагаз бетине түшүрүүнү да өз колу менен баштап берген – Каюм Мифтаков. Сагымбайдын вариантын жазуу ишинин башталыш так датасы белгисиз. Иштин уюштуруучусу жана жетекчиси К.Мифтаковдун эскергенине караганда Сагымбайдын өмүр жолу, иштин качан, кантип башталганы ж.б. маалыматтар, берилген тексттерден мурда орун алган материалдар белгисиз себептер менен жоголуп кетиптир. Кыйыр маалыматтарга караганда кыргыз фольклористикасындагы бул өзгөчө маанилүү кадам 1922-жылдын июль айынын аяккы, же август айынын баш чендеринде башталган экен. Анткени бул окуяга түздөн түз тиешеси бар К.Мифтаков 1922-жылы 31-июлда Тоголок Молдодон “Семетейден” үзүндү жазганын эскерет, ал эми Сагымбайдан материалдар жаза баштоо бул иштен кийин, бирок, көп узабай, ага удаа эле жүзөгө ашырылган.

Сагымбайдын вариантын кагазга түшүрүү иши төрт жылга чамалуу убакка созулуп, 1926-жылдын августунда аяктайт. Жазуу ишине анын башталышында К.Мифтаков, С.Сооронбаев дегендер катышып, бирок негизинен башынан тартып, аягына чейин Ыбырайым Абдырахманов бүтүргөн. Жазылган материалдардын жалпы көлөмү 180378 сап ыр, ыр арасында бир нече жерде кыска түрдөгү кара сөздөр да бар.

Отузунчу жылдар ичинде, айрыкча 35-жылдардан тартып, «Манас» эпосунун тексттерин калк арасынан жыйноо, кагаз бетине түшүрүү маселесине зор көңүл бурулуп, өкмөт тарабынан зарыл керек деген ири суммадагы каражаттар бөлүнүп, натыйжада, элге манасчы катары аты белгилүү ошол учурда көзү тирүү адамдардын дээрлик бардыгынан алар айткан варианттарды жазып алуу иштери жүргүзүлүп, иштин өзгөчө татаалдыгына жана узак убакытты талап кыларына карабастан, орчундуу ийгиликтерге жетишүүгө мүмкүн болгон, чоң манасчы С.Каралаев баш болгон, Шапак Ырысмендеев, Тоголок Молдо, Акмат Ырысмендеев, Багыш Сазанов, Актан Тыныбеков ж.б. көптөгөн манасчылардын айткан варианттары жазылып алынган.

Көптөгөн адамдардын катышуусун, ар бир манасчыдан текст жазуу узакка, кээде бир нече жылдарга созулган убакытты, орчундуу каражатты талап кылган бул өнөктүктүн маанисинин орчундуулугу, көлөм-чендик өлчөмү жактан масштабдуулугу менен айырмаланат. Манастаануу илиминин негизин түзгөн фундаменттик, илимий пикирлер айтып, иликтөөдөгү башкы булак, фактылык таянычтын милдетин аткаруучу нечелеген жүз миң саптардан турган тексттердин даярдалып жана сакталып калышы советтик түзүлүштүн элибизге берген орчундуу жемиштеринин, пайдасы зор ийгиликтеринин бири болгонун тануу кыйын.

Өткөн кылымдын элүүнчү жылдарынан тарта Манастаануу илиминин калыптанышындагы жана өнүгүшүндөгү фольклористика илимине али белгисиз тексттерин эл арасынан чогултуу жана белгилүү айтуучулардын варианттарын жазып алууну тездетүү максаты коюлуп, натыйжада, бир катар иштердин жасалгандыгы белгилүү. 1967-жылы

манастануучу С.Мусаевдин сунушу боюнча «Манас» сектору улуу манасчы С.Каралаевдин көзү тирүү кезинде “Манаска” тиешелүү тексттерди табигый шартта эл арасында айттырып магнитофондук лентага жаздырып калуу демилгесин көтөрүп, бул сунуш Кыргыз Илимдер академиясынын жетекчилиги тарабынан колдоого алынгандыктан, буга зарыл болгон каражат бөлүнүп, илимий экспедиция уюштурулган, 1968-жылы Ысык-Көлдүн айланасында манасчыдан эпостун үч бөлүгүнүн тексттерин баштан аяк, жомокчунун өзү айткан өмүр баяны, жалпы эле бул адам билген элдик оозеки чыгармачылыкка тиешелүү материалдар бүт жазылып алынат (экспедиция ишине С.Мусаев, С.Бегалиев катышкан). Ошол кездеги элге кеңири белгилүү манасчылардан мурдатан келе жаткан салттык ык боюнча жылына бир жолу жай айларында гана текст жазуу жетишсиз деп эсептелип, экспедицияга сектор кызматкерлерин жыл бою үздүксүз, кезеги менен бир нече адам жиберип туруу аркылуу эпостун тексттерин бир эле учурда бир нече адамдан жана үзгүлтүксүз 12 ай бою жазуу практикаланган. Андан башка да айрым айтуучулардын вариантын жазуу ишин жүргүзүү үчүн жергиликтүү мугалимдер менен келишим түзүлүп, аларга атайын инструкциялар берилип, иштин жүрүшү кезек-кезеги менен текшерилип турулган. Ушул мүнөздөгү активдүү аракеттердин натыйжасында Көл жээгинде жашаган чоң манасчылардын бири Мамбет Чокморовдон, Нарын тараптан Дункана Кочукеев, Иса Жумабеков, Токтогулдук аял семетейчи Сейдене Молдокеева ж.б. бир катар адамдардын варианттары кагаз бетине түшүрүлгөн.

Мындай темадагы окуу материалы лекция сабагында өздөштүрүлгөндөн кийин XI класстын окуучулары төмөнкү предметтик компетенцияларга ээ болушу керек:

- 1.“Манас” эпосу боюнча алгачкы маалыматтар он алтынчы кылымдагы Сайф ад-дин Аксыкентинин “Маджму ат-таварих” кол жазма китебинде берилгендиги тууралуу маалыматка ээ болушат.
- 2.Кол жазмадагы Манаска байланыштуу кызыктуу тарыхый маалыматтарды толук өздөштүрүшөт, ал окуяларды кайрадан айтып берүү же жазуу иштерин аткаруу компетенцияларына ээ болушат.
- 3.“Манас” эпосунун материалдарынын XIX кылымдын орто ченинен тарта бүгүнкү күнгө чейин айтуучулардын оозунан жазылып алынышы тууралуу толук маалыматка ээ болушат.
- 4.Казак окумуштуусу Ч.Валиханов курамында болгон орус илимий экспедициясы, анын ролу, мааниси тууралуу маалыматтарга ээ болушат.
- 5.Эпостун үзүндүлөрүн жазып алуу, китеп түрүндө чыгаруу боюнча Ч.Валиханов менен А.Маргуландын эмгектери тууралуу кенен маалыматка ээ болушат.
- 6.Эпоско байланыштуу В.В.Радловдун эмгектери тууралуу маалымат-тарга ээ болушат, анын аракеттеринин кыргыз оозеки адабиятынын изилденишиндеги орду, мааниси такталат.
- 7.Венгер окумуштуусу Г.Алмаши менен орус сүрөтчүсү Б.Смирновдун эмгектери тууралуу маалыматтарга ээ болушат, алардын жазып алган үзүндүлөрдүн эпостун түп нуска \лары менен болгон айырмаларын аныкташат.
- 8.Эпостун айрым тексттеринин XX кылымдын жыйырманчы жылдарында жыйналышы, К.Мифтаковдун, Ыбырайым Абдрахмановдун аракеттери тууралуу маалыматтар. Булар боюнча реферат же сочинение жазуу көндүмдөрүнө ээ болушат

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. Оңдолуп, толукталып бешинчи басылышы. С.Байгазиев, А.Муратов. – Бишкек, 2017.
2. Байгазиев С., Артыкбаев К., Иманалиев К., Асаналиев К., Ишекеев Н., Муратов А. Кыргыз адабияты: орто мектептин XI класстары үчүн окуу китеби. Оңдолуп, толукталып төртүнчү басылышы. –Бишкек: Билим-компьютер, 2013.
3. Байгазиев С. Улуу “Манас” улутубуздун тил жана дил бешиги. –Бишкек, 1994.
4. Манас: Энциклопедия. 1-2-том. - Бишкек, 1995.
5. Мусаев С. Манастануу илиминин тарыхы. - Бишкек, 2010.